VIGA JA LOOVUS TEKSTIS. SÕNALOOME JA LOOV SÕNAKASUTUS AJAKIRJANDUSLIKUS ESSEES

Krista Kerge
Tallinna Ülikool

1. Sissejuhatus

Siinkirjutajat on aastaid huvitanud keeleline loovus, mille olemus on reeglite vm normi eiramine, sh rakendamine väljaspool selle toimeala või keset, ilma et see mõistmist keelaks. Taustal toimib tajupsühholoogia alusreegel: figuur eraldub foonil (vt Bachmann, Huik 1989). Kuivõrd loovusest saab rääkida vaid normi suhtes, siis peab loovus toetuma samale mehhanismile mis viga. Teisisõnu, loovale interpretatsioonile sunnib lugejat-kuulajat tekstiüksuse kontrast keele või keelevariandi mingi tasandi normiga. See võib hõlmata leksikatasandit kogu tema stilistilises mitmekesisuses, grammatikatasandit või keelekasutuse tasandit. Grammatikatasandil võib olla tegemist sõnakasutuse vormi- ja tähenduskülge esindava morfofonoloogilise või morfosüntaktilise normiga või siis süntaksinormiga, keelekasutusega seoses tuleb kõne alla kõnekäitumise norm, para- või ekstralingvistiline kood (s.o pragmaatilised, sotsiolingvistilised või kultuurinormid).

Niisugusel pinnal tundub tähtis ka kognitivistide arusaam, et keelereeglite (-mallide, -mudelite) tundmine üksi ei taga mõistmist. Kui käsitame tunnetust infotöötluse inimliku protsessina, millest osa on alateadlik ehk teadvustamata, siis põimub selles igasugune kogemus. Teisisõnu – selleks, et teksti ja tema keelendeid mõista, peab meie keelekogemust toetama laiem tunnetuskogemus. (Vt seisukohti Fouconnier, Turner 1998, 2002; Barlow, Kemmer 2000 vm.)

Huviorbiidis on allpool ühelt poolt levinud sõnamoodustusteooria ja kognitivistlike kasutuskesksete keelemudelite haakuvus, teiselt poolt aga tekstianalüüs: mis sõnu luuakse ja/või moodustatakse; kuidas sõnu moodustatakse või tähendusi nihutatakse, mida sõnad tekstis tähendavad, kas see on sealsamas määratletud või tuleneb tõlgendus keelesüsteemist (või millest). Peatudes kõigepealt keelelisel loovusel ning uuematel ja vanematel sõnarikastusarusaamadel, esitan artiklis väikese juhtumiuuringu tulemusi, mida saab aktsepteerida vaid näitena. Vaatluse all on üks ajakirjandusteksti suhteliselt perifeerne liik, ajakirjanduslik essee umbes 5200 sõne mahus. Materjal on juhuslik, koosnedes Sirbi Sotsiaalia-rubriigi tekstide valimist (2003).

Ühest küljest on sõnarikastustehete tulemeid uuritavais tekstides lihtne märgata, teisalt aga ei pruugi see nii olla: moodustusreegli olemasolu ja harjumuspärasus ei tähenda, et konkreetne tuletis, liitsõna vm süsteemis potentsiaalne sõna oleks meie ühisleksikonis tavaline, kinnistunud. Veel raskem on seal, kus tuttavat (graafilis-grammatilist) sõna ei ole kasutatud tavapärases tähenduses või ei luba tavapärast interpretatsiooni keeleline kontekst. Sellises olukorras võiks materjalile lähenemise peamine meetod kanda kontrollitud eksperimendi nime. Uurija on oma idiolektile toetudes otsustanud, milline osa teksti sõnadest tõenäoliselt nn valmisleksikoni ei kuulu või ei ole oma tavapärases tähenduses, seejärel aga kontrollinud oma oletust keelenormi kesksest allikast, "Eesti kirjakeele sõnaraamatust ÕS 1999", sealhulgas jälgides nii märksõnu kui ka sõnaartiklitesse näitena mahtuvat.

2. Sõnarikastus ja sõnamoodustus

Sissejuhatuses – vt eespool – seisab olulisel kohal arusaam, et keelereeglite (nime järgi ka -mallide, -mudelite) tundmine üksi ei taga mõistmist – keelekogemust peab toetama tunnetuskogemus. Seda arusaama on väljaspool kognitivistika raamistustki (st lingvistika muude paradigmade piires) lihtne rakendada nii lihtsatele metafoorsetele keelenditele kui ka keelelistele kompleksidele.

Näitena vaadakem kõigepealt olukorda, kus tekst nimetab arvuti lisaseadet või tütarlast *hiireks*, ilma et oleksime sellist metafoorset keelendit varem kuulnud. Esimesel juhul (arvutiga seoses) on vastuvõtja silmitsi tõlkelaenuga ja teisel juhul (tütarlapsega seoses) keelekollektiivi liikme mõistelise ülekandega. Üsna ilmselt on raskem tabada esimese mõistesisu.

Tüdrukule kui inimesele viitamist toetab varasem keelekogemus: on teada terve rida normis kinnistunud analooge, nagu *siga*, *lammas*, *hunt* jt, osa neist spetsiifilise naissookitsendusega (*kits*, *kiisu* vm). Nii on olemasolevale ülekandeskeemile toetudes lihtne omistada tüdrukule kui tuntud mõistele mingeid hiire kui teise tuntud mõiste prototüüpseid jooni, täpsemini leida neid jooni kõnealus(t)es isendi(te)s. Esmakokkupuude sellise sõnaga osutab nii meie keelekogemusele kui ka definiitsele objektile (on märgilises mõttes indeksiline nii keelesüsteemi suhtes kui ka tegelikkusele viitajana). Teisisõnu, naisest kui hiirest on tänu keelekogemusele võimalik kõnelda nii definiitse osutusena tekstist välja kui ka abstraktselt ja üldistavalt (mõistestatult). Kui tunnetuskogemus samas sellise uue keelefakti juures vastuvõtjat ehk analüüsijat toetab (st ta leiab viidatavas midagi hiirelikku), siis on loodud eeldused, et kogemus üldistatakse kas isendilt soole või hakkab sõna oma üldistuse tabatavuse ajel lihtsalt levima. Sõna *hiir* saab juurde uue, teatud tunnustega naise mõistesisu ning muutub levides meie leksikoni osaks.

Kui hiireks nimetatakse arvutitarvikut, millega teksti vastuvõtjal kokkupuudet pole olnud, siis võib sõna *hiir* küll selgelt viidata eksemplarile ja täita seega oma osutusülesannet tuntud ja uue objekti välise sarnasuse alusel, kuid ei ole konkreetse osutuseta arusaadav: mõistesisu saab tekkida ainult visuaalse kogemuse toel ja avarduda selle esemega töötades.

Keeleväline kogemus on mängus mõlemal juhul, keelekogemuses ei ole aga skeemi, mis arvutivaldkonna hiire mõistet sõna taga näha lubaks.

Sõnamoodustusel võib olla mitmeid eesmärke (vt lähemalt Kerge 2003: 20–27). Mis aga interpretatsiooni mõtestamisel ja seega tekstitasandil väga hästi näib töötavat, on see, kuidas kognitivistliku grammatika keelemudelid opereerivad produktiivsuse ja regulaar-

suse mõistetega. Eriti tooksin esile Langackeri nn dünaamilise kasutuspõhise keelemudeli (ing *dynamic usage-based model*; Langacker 2000), mis ühendab ühelt poolt kasutaja ja vastuvõtja (keel kui funktsioon) ning teiselt poolt grammatika ja leksikoni (keel kui süsteem).

Keelendimalli asemel räägitakse kognitivistikas skeemist. Komplekssе grammatilise skeemi, sh sõnamoodustusskeemi juures eristatakse regulaarsust kolmes plaanis: kompositsioonilisus, üldistus ja produktiivsus. Regulaarsuse astmeid on erinevaid, kuivõrd kogemuse puudusel jääb kompleksi tähendus alati kompositsiooniliseks. Piltlikult: kui kuuleme elus esimest korda sõna *konditustamine* ega näe tegevust ennast, siis analüüsime tema tähendust tuletuse läbipaistva ahela järgi. Nii saame tulemuseks omalaadi separaatse (kompositsioonilise) keelelise tähenduse ehk 'kondituks muutmise', 'kontideta oleku põhjustamise' mõiste. Et selles puudub objekt, on mõistestus keeletasandil piiratud. Üldistus määratletakse kui skeemi kasutustõenäosus, see tähendab, et peale vajaliku keelevälise kogemuse (visuaalne, tegevuslik vm, mis konditustamise ametitegevust tutvustab) on ta *a priori* seotud keelelise kogemusega – nt tuletise täpseks mõistmiseks ei pea olema kogenud ja millegagi üldistavalt sidunud mitte ainult tähistatavat, vaid ka keelelist tähistajat kui analoogilist kompleksi või mingi muu keeletüüpilise tehte tagajärge.[1]

Kui läheneme sellele arutlusele siinses artiklis olulisest tekstianalüüsi aspektist (mis on loomult üks keerukamaid loovakte), võib asja sõnastada nii, et keeleväline kogemus on seotud keelelise üldistusega, sealhulgas keelelise malli kasutuspiirangutega. Need võtan uuesti koos näidetega jutuks allpool loovusest rääkides.

Produktiivsuse mõiste on Langackeril seejuures äärmiselt lähedane teistele vooludele keeleteaduse funktsionaalses paradigmas

[1] See teave vajaks üsna ilmselt sidumist keelevariantidega, iseäranis registritega, mis tagavad teksti kulu ja keelendivaliku ennustatavuse ning selle kaudu ka skeemide üldistusulatuse – tõlgenduse küljest saab rääkida ju ennekõike tekstitasandil, tekst oma koodivõimalustega on aga olukohane kultuuriomane suhtlusfakt. Nii seotaks praegu domineeriva funktsionaalse uurimisparadigma raames kognitivistliku, süsteemilis-funktsionaalse ja loomuliku (teksti)lingvistika mõistestik.

(vrd nt Dressler 1998). See on reegli rakendatavus (käepärasus) uute väljendite moodustamisel (Langacker 2000: 26 – *a matter of how available a pattern is for the sanction of novel expressions*). Kompositsioonimudel/ -skeem/ -mall on sellisel lähenemisel produktiivne ka siis, kui reegli üldistusaste on väike (regulaarsus on väiksem kui tootlikkus). Loodetavasti ilmestavad allpool toodavad näited seda väidet piisavalt.

3. Loovus ja viga

Keelekasutuse loov olemus on viimastel aastakümnetel omamoodi aksioom. Seda kinnitab nt Lakoffi-Johnsoni (1980) metafooriteooria populaarsus, mis paljude ulatuslike arenduste-arengute kõrval on ka siinkirjutaja viinud arusaamiseni, et tüüpiline sõnarikastuseesmärgiga tuletus on olemuselt metonüümiline: leksikaalsemantilises plaanis seisab tuletise tüvi kui osa terviku asemel, mille põhi on esindatud vaid grammatilisele kategooriale (sõnaliigile) ja harvem tähenduse üldkategooriale (kohale, kogumile vm) viitavas liites. Kõige harvem on liide pragmaatiliselt tingitud (*-rd*). Nii suudab *käpiku*'s ja *labaku*'s *käpp* või *laba* koos nimisõnaliitega (*-ik/-k*) osutada *labakindale* või *lehtla* aiarajatisele, kusjuures tüüpilisim koht, mis ilma lehtlakogemuseta võiks *lehtla*-sõnast läbi paista, näib olevat lehekomposti hunnik aianurgas (vt nt Kerge 2000: 39 jj; 2003: 23) ning et muu hulgas aitab sotsiaalne kogemus kultuuriruumis kaasa regulaarsete moodustiste loovale interpretatsioonile (Kerge 2003: 25 jj).

Gilles Fauconnier ja Mark Turner (nt 1998, 2002) on informatsiooni inimomast integreerimist näinud mõistelõimingu teoreetilises raamis (*conceptual integration, conceptual blending*). Nende oletusel kaasab see terve rea toiminguid, mis lubavad kombineerida dünaamilisi tunnetusmudeleid mentaalsete ruumide piires ja katta kõneleja osutusi. Väike hulk osati kompositsioonilisi protsesse töötab selliste tähendusvaldkondade huvides nagu analoogia, faktivastuolud, mõistekombinatoorika ja grammatiliste tarindite mõistmine. Eri tunnetusvaldkondade segamise või lõimimise protsessid sõltuvad nende järgi peamiselt projektsioonülekandest ja simulat-

sioonidünaamikast, mis lubab arendada aktuaalseid tarindeid ja edendada uusi mõistestusi (kontseptualisatsioone) järelduste tegemisel, emotsionaalsetes reaktsioonides ja väljenduse retoorilise jõu (*rethorical force*) valdkonnas. (Fauconnier, Turner 1998)

Viidatud autorid näevad grammatikat teatavate vastavustena abstraktsete skemaatiliste stsenaariumidega, mille kaudu konkreetseid tarindeid saab tõlgendada (*In grammar, certain abstract scenarios are represented by corresponding grammatical constructions. A given construction goes with a given schematic scenario*). Paljude varasemate põhjaliku analüüsi näidete kõrvale tuuakse liikumise põhjustamise skeem: kui keelekogemuses on lause "John kicked the ball over the fence", siis on võimalik mõista ka lauset "We prayed the boys home" (Fauconnier, Turner 1998: 157) Rööpselt ja tunnetusvaldkonna uurimisatribuute põimides on ka keelemuutuste teooriad viinud grammatika kui keelte metafoorse üldistustasandi mõistmisele. Eesti ainestikus on jälgitud eeltoodust märksa keerukamaid põhjustusskeeme kui süntaktilisi protsesse, mille analüütilisus tingib tõlgenduse kontekstuaalset mitmeplaanilisust (vt Kasik 2001). Analoogselt on uuritud konditsionaali tõlgendusi eesti ja soome keeles (vt Metslang 1999). Mõistelõimingu teooria on omakorda lause piires rakenduvate skeemide tasandilt jõudnud teksti tasandile (nt Dancygier 2005).

Vastuvõtja loovus ilmneb ka seal, kus tuleb teksti nn vigadega toime tulla. D. Cruse (1991) on oma leksikaalsemantiliste vigade liigituse toetanud keelendite mingit laadi kokkusobimatusele. Niisugune viga võib tema järgi olla kompleksi osade tähenduslik dissonants (*terve haige*) või ebakõla (*Õde ajas habeme /ja läks palatisse/*), pleonasm kui põhja tähendustunnuse kordamine laiendis (nt *ilus kaunitar*) või zeugma kui polüseemilise keelendi kahe alltähenduse üheaegne aktiveerimine tekstis (*Võtsin akna eest ja hüppasin sellest välja*). Cruse'i omaaegne liigitus seostub kognitivistika ühe olulise postulaadiga, et keelend ei ole kontekstis automaatselt ühemõtteline, vaid polüseemia on tema põhiomadusi, mis käib temaga justkui automaatselt kaasas.[2] See räägib interpretatsiooni parata-

[2] Vähemalt järeldub nii kognitivistlike keeleteooriate ühisosast lugedes, vt Martinovsky 1995.

matust loovusest, mida omakorda on tõdenud tekstilingvistikagi võtmenimed.

Olen Cruse'i vealiigitust rakendanud grammatikale (Kerge 1996 ja 2001 tuletiste kohta, 1998 oleviku kesksõna jm morfoloogiliste vormide kohta), osutades ühtlasi ka sõnamoodustusvalikute sotsiolingvistilist tingitust ehk sõltuvust registrist (vt Kerge 1998: 26 jj). Nii olengi jõudnud siinse sissejuhatuse järeldusele, et vea mõiste on suhteline: loova keelekasutuse teadlik mehhanism töötab samal alusel. Teksti vastuvõtja sunnitakse sel moel leidma tähendust abiverbidest "lubamatule" tuletisele *võija* (*Mis võija mina siin olen!*) või võrdevormile *võrdsem*, mille tunnetuslik alus on sedavõrd universaalne, et lubab Orwelli "vea" ühtviisi kõnekana tööle panna paljudes tõlgetes (*Kõik on võrdsed, aga mõned on võrdsemad*). Teisal on nn vead märgiks keelendite järele kaalumata kasutamisest (*avalikud üldkasutatavad ruumid, umbes 14.00, tagatud garantiid*) või mingi stereotüübist erineva tähenduse andmisest kompleksi osale (definiitne *kõrge pilvelõhkuja* ületab põhisõna stereotüüpmõõte). "Viga" võib kõnelda ka keelemuutusest, mis alati algab idiolekti tasandil – leksikaalse normiga kontrasteerub uus sõna, morfosüntaktilise, sotsiolingvistilise vm normiga tegijanime või *v*-kesksõna tähenduse ja kasutusala laienemine või kitsenemine jne (vt viiteid eespool).

Loov interpretatsioon tuleb mängu ka siis, kui keelelise kompleksi kompositsioonimuster/ -skeem/ -mall on produktiivne, kuid reegli üldistusaste on väike (regulaarsus on väiksem kui tootlikkus). Näitlikustan siin seda Langackerist (2000, vt eespool) järelduvat seika.

Kui vaadelda eeltoodud "viga" *võrdsem*, siis on keskvõrde morfofonoloogiline mudel ehk kompositsioonimall olemas kõigi adjektiivide jaoks. Samas on selle mudeli kasutusel tunnetuslikke piiranguid, mis keelavad aluse kontradiktoorsuse (omadus kas on või ei, ta ei ole skaleeritav). Just selle reegli eiramine sunnib lugejat leidma kontekstist võtme, mis annab vormile *ad hoc* ehk pragmaatilise tähenduse. Analoogselt sunnib aktuaalsele loovale interpretatsioonile nt deminutiiviliide seal, kus alusel puudub väiksuse või armsuse mõõde, või naissooliide seal, kus sugu eestlase kogemuses relevantne tunnus ei ole (*ministrike, ministrinna*). Keele-

kogemus võib teatud pragmaatilist tähendust enam toetada ja anda interpretatsiooniskeemi (pigem iroonia kui hellitus, mis mõlemad on võimalikud).

Kohati ei ole viga kerge iseloomustada – kas tegemist on metafoorse keelendiga, mille loomisel liigutakse mentaalses ruumis, või millegi muuga. Juhul kui sõna või väljend, olgu metafooriline või mitte, on omas tähenduses meie leksikaalse normi osa (st tinglikus valmisleksikonis olemas), kuid teda kasutatakse ootamatus registris, siis olen rääkinud kasutuskonteksti nihkest. Näiteks võib kohtuotsusteski leida sinna tunnistajate ütlustest sattunud informaalseid madalstiilseid väljendeid (*Kohus tuvastas, et kohtualune NN tõmbas võõraste naistega ringi* vms). Kohati seisneb erinevus metafoorist ainult selles, et mentaalses ruumis on tõste samale objekti(liigi)le osutamiseks tehtud juba varem. Teisisõnu, kohati võiks rääkida metafoorse keelendi uuest metaforiseerimisest, kuid jätan piiri nende vahel siinkohal lahti.

Ent liikugem nüüd taustalt tekstide juurde.

4. Loov ja loodud sõna ajakirjanduslikus essees

Uuritud kuus Sirbi *Sotsiaalia*-rubriigi teksti pärinevad kõik 6. juulist 2003. Kasutan seal *ad hoc* moodustatud või niisuguses tähenduses kasutatud ainese tähistamiseks tinglikku terminit *loovsõna*. Seesuguseid üksusi on uuritud materjalis 3,5% sõnedest ja leitud üksused esinevad 1–13 korda. Üllatav on, et üks ja seesama "loovsõna" võib esineda ka 2–3 autoril. (Võrdluseks mainitagu: suulise kõne korpuse üleskirjutuste provisoorsel vaatlusel täheldasin n-ö loovsõnu u. 5% sõnedest, mis viitab võimalusele, et informaalsus seda parameetrit suurendab.)

Ülekaalukalt moodustatakse nimisõnu või muudetakse nende tähendust: *ad-hoc*-ainesest moodustavad nimisõnad üksi või fraasi põhjana üle 70%, verbe on 10 korda vähem ja neistki enamik kesksõnana, mida võiks lugeda ka pigem adjektiivide 10% rühma (see tõstaks nende osatähtsuse 15% juurde). Ühel juhul moodustatakse loovalt ka numeraal: järgarv 'tundmatu' tähendusega alusel *n* (*n-ndal tinglikkusastmel*). Adverbe võiks ÕS-i andmeid arvestades

loovaks lugeda kaks (u. 1%): *tõsiseltvõetavalt (talletama)* ja *koledalt (mürisev)*.

SÕNALOOMETEHTEIST esindab enamik (u. 80%) rohkem või vähem regulaarset sõnamoodustust, mille hulgas tuletust ja liitmist on enam-vähem võrdsel määral ja kohati ka kombineeritult, ilma et selget piiri saaks tõmmata (*ellujäämine, kirjastusfirma, pettekujutis, teeninduskanal* vm). Tähendusplaanis ei ole asi nii selge – moodustis või selle põhi võib olla dissonantne oma laiendite suhtes, tema osutus ootamatu vms (allpool tuleb sellest juttu).

Nimisõnadest on liitumeid pisut rohkem kui tuletisi. Massiliselt on n-ö puhast liitmist, mis tuletusega ei kombineeru, ja see võib viidata mõistekujundusele (*keeleinstituut, lastepaviljon, leinapäev, reklaamiväli*). Vahel jääb mõistekujunduse eesmärk aga tagaplaanile ja liitmine tundub samavõrra kokkukirjutuse tekstiökonoomiana, nt *normaalolek, juhtkultuur, sidemehhanism, sidemonopol, sisevaenlane, sünnikuupäev, koduraamatukogu, tehisdraakon, tinglikkusaste, feminisminüanss*, või kinnistäiendi ainuvõimalusena, nagu *erakanal, erategija* vm. Mõistekujundus võib olla üsna ootamatu, nagu *teiseniküündimine*, mida aitab mõtestada hinnangumodaaliga varustatud lähikontekst: *küberruum kui pelgalt eneseväljenduse ja teiseniküündimise võimalus*. On ka neid liitmisi, mis osutavad normingu ja idiolekti- või registrinormi erinevust, nagu *väärtustesüsteem* või *reaalsusekadu*. – normatiivselt on eelistatud ainsuslik *(u)s*-liitumine. Esindatud on *o*-interfiks (*elektroüritus*), kuid siin võib aktuaalne olla hoopis argine-slängilik lühendamine.

Konnotatsioonidest sageli vaba ja stiililt neutraalse näitena ning kontekstitagi suhteliselt hõlpsasti mõistetavana võib nimetada osati lühendatud võõrtäiendiga nimisõnu *megamasin, kontrakultuur, privaatruum, promomaterjal, küberkultuur, kübermõõde, küberpunkar, küberterrorist, virtuaalreaalsus* jt, osa küll temaatiliselt nii abstraktsel alal, et ühene mõistestus ei ole tingimatu. Osa sõnu ongi raskesti tõlgendatavad sellelsamal põhjusel, nt *küber-ebakindlus* ajastu omadusena, *inforuum* ja *privaatruum* ühiskonna kui elukeskkonna osana, tehisintellekt kui *üliorganism* vms. Siiski tuleb siin ja edaspidi arvestada, et mõte on tekstil, mis tähendab, et niisuguste

sõnade funktsioon ei ole muus kui teksti mõtte sammsammulises lähendamises lugejale, või oleks täpsem öelda, lugeja toomine teksti mõtte juurde, milles teatud tonaalsusega sõnade kuhjamisel kriitika teemaobjektidest kõneldes on täita oma roll.

Sootäpsustus sunnib tõlgendama selle eesti emakeeles enamasti irrelevantse kategooria märkimise vajadust. Antud juhul leiab tõlgenduse tekstist: "Eesti mõtteloo" sarja meesautorite valdavus suunab mõtlema kirjutamata *naismõtteloost* ja näitama naiste ajaloolist rolli irooniliselt märgitud *meesheeroste* kõrval. Kohati määrab tõlgendusruumi normis pragmaatilise (iroonia, halvustuse) tähendusega põhja valik (*reklaamüllitis, külajobu, inforeostus, infosolk*), mida võimendab kasutuskonteksti nihe (vulgaarne *jobu* ja *solk* nõudliku Sirbi artiklis). Põhja kasutusharvuse tõttu on poeetilise markeriga *kultuurivald* ja *leinahõng*. Enamasti markeerib irooniat täiendtüve valik, nt Eestile viitav *kaubandusvabariik*. Täiendosa kannab kohati selget positiivset konnotatsiooni, nagu *vaimu*-liitsõnades (tähendus 'vaimne': *vaimuaristokraat, vaimumees, vaimuruum*), kord aga negatiivset, nagu *häkkerioskustes* ja *jõmmi-stiilis*. Huvitav on katkendlühendite liitmine (õieti liitsõna mõlema osa katkendlühendamine), mis oma kauaaegse kantseliidimaiguga võib kanda irooniat tähistatava suhtes (*küborg Smith*).

Kõige ulatuslikum on teonimetuletus. Tähelepanu väärib markeerimata juhtudest vaid paar: *totaliseerimine* sel asjaolul, et normiallikais puudub alusverb, ning *teedelagunemine* väga levinud väljendis *kevadise teedelagunemise ajal* seepärast, et teda ÕS-is ei ole. (Muid juhte vaatame allpool.) Reeglipäraseid tegijanimesid on mõned, neist puudub alusverbi kohustuslik sihitis vaid ühel, kuid temas peituv tagasiviide annab fraasile piisava mõtestuse (öösiti helistatakse pidevalt, aga firma ei avalda *häirija numbrit*, kaitstes tema privaatsust). Esineb nii deverbaalseid *nu-* kui ka *tu*-tuletisi, kõik koos alusverbi reeglipäraste laienditega.

Adjektiivimoodustust esindavad *-lik, -line, -matu* 2–4 juhuga, kõik oma aluselt selgesti interpreteeritavad. *lik*-omadussõna alus on enamasti nimi või selle võõrtuletis (nt *nartsissistlik, uusjungiaanlik, kartesiaanlik,* foucault*'lik,* newage*'ilik*). Enam pakuvad tõlgendus-

huvi paar terast liitadjektiivi, nt *tapavaba* (*vaevalt ükski päev kalendris täitsa tapavaba on*) või *mõttelooküps* eespool kirjeldatud feministlikus tekstis.

MUUD SÕNAMOODUSTUSEGA PIIRSET või selleks peetavat on suhteliselt vähe. Selgeid konversioonijuhte on kaks koos, nii et üks neist kujutab endast samal ajal lühendkinnistüve *küber-* iseseisvumist (*väga küber ja väga väga punk*). Võib näha oleviku kesksõna tarvitust nimisõnana (*kõikenägev* ilma selge osutuseta; *valitav* viitega Raskile) või laiendamata predikatiivse adjektiivina (*lähenemine on õõnestav*); neid on korra ka mitmeosaliseks paarissõnaks kuhjatud (*tarbimisakti registreeriv-tingiv-suunav-(eba)rahuldav Süsteem*).

Pea kõige huvitavam leid üldiselt väga vähese verbimoodustuse juures ja tavalise *taas*-liitmise kõrval on tagasituletus – ja veel metafoorsena: tuntud (ja ÕS-i) *koriluse* tüvi kantakse üle füüsilise ruumi valdkonnast virtuaalsesse. Huvitavaks teeb leiu asjaolu, et *korilema* ja *korilemine* esinevad kahel autoril.

LAENAMINE on ootamatult vähene: otse tekstis määratletakse laen *lamella* kui 'liibido kude'; tuleb ette siinkirjutajale tõlgendamatu, kuid selgelt vene keelele ja küsimärgiga mingile Vene ajale (tsaariajale? nõukogude ajale?) viitav liitsõnaosa *slobodaa(maja)*; ÕS-is puuduvast esinevad argisõnad *häkkima*, *häkker*; veel võib siia arvata *kartesiaan-*, *jungiaan-* jms adjektiivituletuse alustüved. Puhast osutust esindab nimi tuletise *newage'*ilik koostises. Tsitaatsõnu esindab sks *Realitätsverlust,* millel tekstis antakse sulgudes tõlge 'reaalsusekadu'

TÄHENDUSE, SÕNALIIGI, KASUTUSKONTEKSTI JMS NIHKED

Suuresti tuli pragmaatilistel tähendustel peatuda ka siis, kui jutuks oli sõnade moodustamine. Toon ka allpool mõned analoogsed juhud omaette välja. Dissonantsi ja ebakõla kui loovuse atribuuti leiab aga Sirbi esseistikas rohkesti ka seal, kus uusi sõnu ei moodustata. Nagu eespool nimetatud, aktiveerivad normivastasused lugejat ja sunnivad tõlgendusvõimalusi leidma.

Tuletusnäidetest kannab modifitseeriv *-ke* endale üsna tüüpilist irooniat (*naise pillatud mõttekesed*; nüüdis-kortermaja kui *rikaste kastike*). Seda võimendatakse lähikontekstis veelgi kuhjatud kontrastidega: visuaalne kogemus ja teadmised Poska tänavast kui prestiižikast elukohast, semantiline kontrast *remontimata* ja *hiljuti valmis* vahel, vene laensõna oma implikatsioonidega ja nüüdne rikk(url)us, *kast* halvustava viitena ja *ke*-liide irooniat võimendamas: *hiljuti valmis Poska tänavale, otse remontimata ainsa slobodaamaja vastu rikaste kastike.*

Liitsõnade hulgas on suhteliselt lihtsa kompositsiooniskeemiga *tehisdraakon*, kuid see viitab tagasi nii peateemale (viruaalmaailm oma ohtudega) kui vahetult lähipealkirjale "Urbanistlik foobia" Nii on "hirmutavaid" komponente korraga kolm: segunevad põhja imaginaarne tähendus oma võitmatuse komponendiga, täiendi 'kunstlikkuse' tähendus ja metafoorne osutus.

Huvitav leid on *kolmvarvasrähn*, millele meie terminisüsteemis on kompositsioonianalooge, kuid mille osad on dissonantsis meie maailmapilditeadmistega. Usutavasti võimendab terminimudel seejuures mingit teadmatustunnet (implitseerib 'võhiku' tähendust või asetab lugeja sellesse rolli). Niisugune kujuteldav lind sümboliseerib kaitsmisväärset keskkonda (*Neile ei läinud lein kriipsuvõrragi korda, rääkimata kolmvarvasrähnist või järvekallaste taimestikust*).

Leksikaalset ebakõla on palju ja mitut laadi. Ei ole võimalik kõiki juhte üles lugeda ja neid ei ole kõiki ka arvesse võetud, püsides sõna ja lihtsa 2–3 sõna fraasi tasandil. Toon siin näiteks fraasid *ellujäämise alampiir* ja *steriilsevõitu mõtteluie ümber*, mis toimivad ka hoiakute suhtes. Tähendusi markeerib viimases näites ka markeeritud sõnavorm (vrd *luude ümber*). Hoiakuid kujundavad muu hulgas konnotatsioonikontrastid (*kihutada koledalt müriseva megamasinaga mööda väikest metsajärve* või pidulik *päev* 'püha' liitsõnas *veresaunapäev*).

Analoogselt eelmise näitega on leksikogrammatilises plaanis harjumatu *elektriseeritud võrk*, mille taustale keelekogemus asetab *elektriseeritud*-vormi kinnistunud kasutuskontekstid ja neutraalse sõna *elektrivõrk*. Jutt käib veebist. Dissonantsed võivad olla

mastaabid: on raske kujutada tegevussubjekti, mis *on laotunud kogu maailmale* (*taevas?* > kontekstis *Internet*).

Üsna tavaline on ootamatu tunnuseomistus, nt verb ühendites *kahtlust läbima* (*kahtluse läbinu*), *filtrit kehtestama* (*infosolgi tarvis filtrite kehtestamine*), *kommunikatsioonist välja sulgema* (*mis on /meililugemise/ kahtlus kommunikatsioonist väljasulgemise kõrval?*), *teadvust kaubanduslikult töötlema* (*minu teadvuse kaubanduslik töötlemine* viitega ajakirjandusele), *liiklushuligaane tegudele innustama* või subjektitäiend ühendis *ühikute endassesulgumine*. Samamoodi võib ootamatu olla omadussõna (*vaimne filter*), *kuilisand*, nagu ühes määratluses [*vulgaarne arusaam (psühholoogia kui vaba ettevõtlus, nagu Lacan seda karikeeris)*] või sama funktsiooniga kinnistäiend (nt *erategija*, mida tekst suunab mõistestama liitumina 'eduka' või 'kõva mehe' tähenduses) jne. Ka võib ootamatuid mõtestusi anda teksti teema (pleonasmi ja jutumärgistamise tingib fraasis *"tõeline" reaalsus* virtuaalmaailma teema).

Loovust nõuab ka referentsiahelate tabamine, eriti muidugi ebatüüpilise katafoorse asenduse korral. Näiteks *linna esileküündiv värav* võimaldab Tallinnaski palju osutusi, katafoorselt saab see aga sisu 'Paljassaare Koplis'

Otseseid ootamatuid määratlusi ja kitsendavaid osutusi leiab mitmel pool. Näiteks on *leinapäev* nimelt 14. juuni. Hamleti *Realitätsverlust* avatakse vastikusena *(Realitätsverlust (reaalsusekadu): milline vastik inimene too* [Ophelia] *on)* või autori liitsõna *paberläige* ohustavana (*paberiläige – meeltesse sissetungija agressiivne märk, terrori märk*), viidates kirjutavale pressile. Määratlemine võib lause kulus aktsentueerida neutraalse, rõhutatult asjaliku teemaosatuse pragmaatilise eesmärgi (*kaubanduskonkurents nõuab üha tugevamaid signaale – üha suuremaid formaate ja kriiskavamaid värve*) või olla ise teemaks, millele lisatakse subjekt alles fookuses (*vaimuruumi reostuse allikas on eratelevisioon*).

5. Kokkuvõtteks

Väike uurimus ei saa anda pilti tekstiliigist tervikuna ega kehti ilmselt ka väljaspool uuritud spetsiifilist väljaannet, seda enam, et essee üldiselt on küllaltki vaba ja autorisõltlik tekstiliik. Siiski on võrdluseks käepärast ka andmeid, mida seni ei ole publitseeritud muul moel kui siin kajastuva tekstipäeva ettekandes – juttu oli seal ka EL põhiseadusliku lepingu eelnõu sõnakasutusest. Lisaks olen katseliselt vaadanud mõnd suulise korpuse transkribeeritud teksti.

Niisuguse tekstiliigikogemuse juures jääb üldmulje, et sõnamoodustusviisidest on tuletust tema prototüüpses funktsioonis (uute sõnade saamiseks) kõige vähem vaja. Pigem on ta teksti võrdlusvahend (nagu *newage*'lik) või mõistesuhestaja (nagu *küberruumi ... sõnavabaduslikud põhialused* või *ilmavaatelised hoiakud*), eitusvahend (nagu *kõrvaldamatu* või *haavamatu*) vms.

Tuletus on teksti aspektist siis ennekõike grammatiline vahend. Puhtgrammatiliseks peetavat (nn automaatset) tuletust on seejuures kõige rohkem, nt *mine*-tuletised moodustavad n-ö loovsõnadest ligi viiendiku. Domineerib siiski liitmine – liitmise juhte on tuletuse ja lühendamisega kaasuvaid arvestades nn loovsõnade hulgas umbes pool.

Üsna kõnekana (ehkki praeguste teoreetiliste arusaamade taustal mitte ootamatuna) tunduvad kaks tähelepanekut. Esiteks, sõnaloomega võrdtähtsad on leksikogrammatilised seosed, st sõna- ja fraasitasandit on peaaegu võimatu lahutada. Teiseks, teksti ehitamise juures on tähtsal kohal pigem mõisteloome ja *ad hoc* tähendusomistus kui sõnaloome. Kombineerides loovalt igasuguseid vahendeid, suunatakse lugejat fraasi- ja sõnatasandi ebakõlade ja kontrastide ning nende kohatise kuhjamisega nii teksti mõtte poole kui ka tema ideoloogia juurde.

Igatahes kinnitab väike uurimus, et (haritud) keelekogemus tuleb vaid tekstidega ja seda luuakse või restruktureeritakse süsteemi kaudsel toel kogu aeg. Regulaarsust, reeglipära, normikohasust leiab ajakirjandus-essees küll sõnamoodustuse aspektist, kuid sõnaloometasandil tervikuna on selle osatähtsus vaid 50% ringis. Langackeri ülal vahendatud terminites ületab produktiivsus regulaarsuse pooltel juhtudel ja on pooltel juhtudel regulaarsusega tasakaalus. Fraasi-

tasandil aga üllatatakse meid pidevalt, et saada kokku sihtrühma jaoks informatiivne ja ideoloogiliselt selge tekst. Ühtlasi toetab uurimus Fouconnier ja Turneri arusaamasid, et valdkondade optimaalne loov segamine ja keelendi kasutuskontekstide nihutamine annab tekstidele retoorilise jõu ning aitab järeldada teksti mõtet ja ideestikku.

KIRJANDUS

Bachmann, Talis, Jaan Huik 1989. Imetabane taju. Mosaiik 47. Tallinn: Valgus.

Barlow, Michael, Suzanne Kemmer (eds.) 2000. Usage-Based Models of Language. Stanford, California: CSLI Publications, Center for the Study of Language and Information.

Biber, Douglas 2000. Investigating language use through corpus-based analysis of association patterns. – M. Barlow, S. Kemmer (eds.). 287–313.

Chiappe, Dan L. 2000. Metaphor, Modularity, and the Evolution of Conceptual Integration. – Metaphor and Symbol. Vol. 15 (2000), 3. Lawrence Erlbaum. 137–158

Cruse, David A. 1991. Lexical Semantics. Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sidney: Cambridge University Press.

Dancygier, Barbara 2005. Blending and narrative viewpoint: Jonathan Raban's travels through mental spaces. – Language and Literature, Vol. 4, No. 2, 99–127 Sage Publications.

Dressler, Wolfgang U. 1998. What is the core of morphology? – J. Niemi, J. Heikkinen (eds.), Language, Contact, Variation, and Change. Studies on Languages 32. Joensuu: University of Joensuu. 15–32.

Fauconnier, Gilles, Mark Turner 1998. Conceptual Integration Networks – Cognitive Science 22 (1998), 2, 133–187

Fauconnier, Gilles, Mark Turner 2002. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. Basic Books.

Kasik, Reet 2001. Analytic causatives in Estonian. – Mati Erelt (ed.), Estonian Typological Studies V Tartu: University of Tartu. 77–122.

Kerge, Krista 1996a. The Estonian agent nouns: grammar versus lexicon. – Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF) 49 (1996), 3, 286–294.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Kerge, Krista 1998. Vormimoodustus, sõnamoodustus, leksikon. Oleviku kesksõna võrdluse all. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.

Kerge, Krista 2001. Action Nouns on -mine in Estonian Grammar and Lexicon. – J. Niemi, J. Heikkinen (eds.), Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFA Course. Tartu. June 2000. Studies in Languages 36. Joensuu: University of Joensuu. 34–45.

Kerge, Krista 2003. Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus teksti süntaktilise keerukuse tegurina. (TPÜ humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.) Tallinn: TPÜ Kirjastus.

Lakoff, Georg, Mark Johnson 1981. Metaphors We Live By. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Langacker, Ronald W. 2000. A dynamic usage-based model. – M. Barlow, S. Kemmer (eds.). 1–63.

Mandelblit, Nili 2000. The grammatical marking of conceptual integration: From syntax to morphology. Cogntive Linguistics 11 (2000), 3–4, 197–252.

Martinovsky, Byliana 1995. Three cognitive theories: major differences and similarities – Talmy, Langacker, Jackendoff. http://www.ling.gu.se/~biljana/st1–97/cogn.html. (15.10.2005)

Metslang, Helle 1999. Is the Estonian and Finnish conditional actually a conditional? – Mati Erelt (ed.), Estonian Typological Studies III. Tartu: University of Tartu. 97–127.